

KAKO DO 40% ŽENA U ZAKONODAVNIM TIJELIMA U BIH?

Analiza mogućih intervencija u izbornom sistemu BiH

Sarajevski otvoreni centar

Bosna i Hercegovina

Sarajevo, septembar, 2015.

ISSN 2303-6079

www.soc.ba

Sadržaj

1. UVOD	3
1.1. Izborni sistemi u evropi	4
1.2. Izborni sistem BiH i kvote za manje zastupljeni spol	5
2. ELEMENTI IZBORNOG SISTEMA	7
KOJI UTIČU NA ZASTUPLJENOST ŽENA	7
2.1. Otvorene ili zatvorene liste kandidata	7
2.2. Kompenzacijskih mandati	8
2.3. Veličina izborne jedinice	10
3. IZBORNI SISTEM BiH – MOGUĆE INTERVENCIJE	11
3.1. Zatvaranje izbornih lista	11
3.2. Povećanje kvote na izbornim listama na 50%	12
3.3. Sistem „Lucky Looser“	12
3.4. Prilagođeni „Lucky Looser“	15
4. OCJENA MODELA INTERVENCIJA ZA BOSNU I HERCEGOVINU	17
5. PRIJEDLOG IZMJENA I DOPUNA IZBORNOG ZAKONA BiH	19
IZVORI	21

 **SARAJEVSKI
OTVORENI
CENTAR**

Publikacija je nastala uz podršku Švedske međunarodne razvojne agencije (SIDA). Stavovi i mišljenja izneseni u ovom tekstu su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja donatora. Autor(i) odgovora(ju) za ovaj tekst.

1. UVOD

Ravnopravna zastupljenost žena i muškaraca u zakonodavnim tijelima jedan od ključnih pokazatelja ostvarenog stepena ravnopravnosti spolova u svakom društvu. U većini zemalja svijeta žene su i dalje manje zastupljene spol. Situacija u Bosni i Hercegovini po pitanju učešća žena u zakonodavnim tijelima ne razlikuje se mnogo u odnosu na ostatak svijeta.

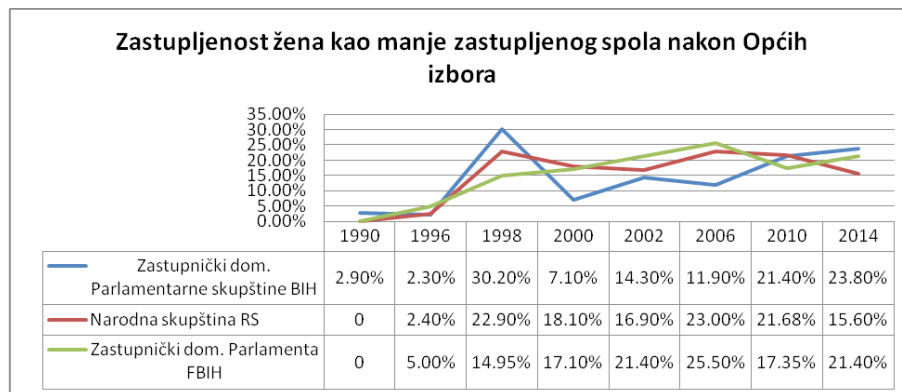

Tabela 1.

Zastupljenost žena nakon općih izbora

Pekinška deklaracija i Platforma za akciju je usvojena na Četvrtoj svjetskoj konferenciji o ženama, koja je održana 15. septembra 1995. godine definira u Strateškom cilju G.1. da je neophodno „postavljanje konkretnih ciljeva i implementaciju mjera na značajnom porastu broja žena s obzirom na postizanje jednake zastupljenosti žena i muškaraca, po potrebi, putem pozitivnih akcija, u svim vladinim i javnim upravnim pozicijama“ pri tom se pozivajući na prag od 30%

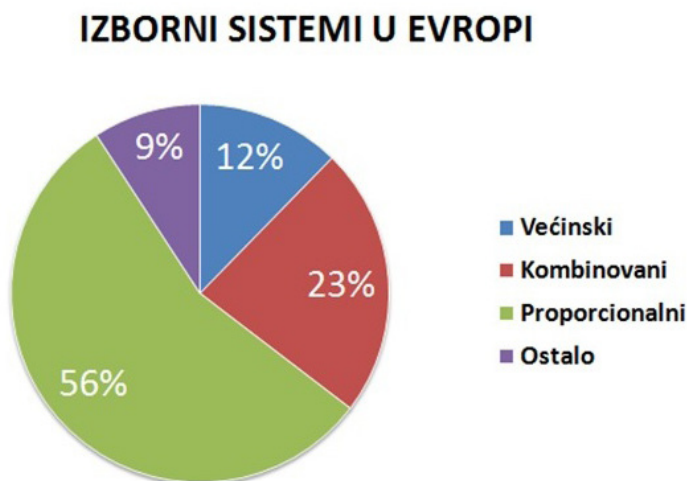
I pored uvedene kvote za manje zastupljeni spol na listama kandidata, 2006. godine je broj žena izabranih u Parlamentarnu skupštinu BiH činio 11,9%, 2010. godine 19%, a nakon 2014. godine 23,8%. To je **znatno ispod nivoa od 40%**, koji se, **prema Zakonu o ravnopravnosti spolova u BiH** (član 20.) i standardima Vijeća Evrope, smatra pravednom zastupljenošću, pa čak i ispod pekinškog praga od 30%.

Ovakvo stanje se uglavno pripisuje nedostacima u izbornom sistemu Bosne i Hercegovine, a posebno **potrebi da se Izborni zakon BiH dodatno prilagodi kako bi se ostvario cilj iz Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH od 40%**. Istovremeno, istraživači/ice i analitičari/ice smatraju da se izborni sistem Bosne i Hercegovine može svrstati u pogodan izborni sistem kada je u pitanju sam ustroj izbornog sistema, a posebno u pogledu kvota za manje zastupljeni spol.

Ova analiza će sagledati različite elemente izbornog sistema Bosne i Hercegovine od same vrste izbornog sistema preko uticaja postojeće kvote za liste kandidata i razloga koji umanjuju uticaj kvote do mogućih intervencija kako bi se otklonile postojeće prepreke. U izradi prijedloga intervencije analizirat će se uticaj svake intervencije na osnovu rezultata Općih izbora 2014. godine kako bi se usmjerile buduće zagovaračke kampanje.

1.1. Izborni sistemi u evropi

Odabir izbornog sistema ima velikog uticaja na ostvarivanje aktivnog i pasivnog biračkog prava. Osnovne karakteristike koje utiču na klasifikaciju izbornih sistema su: izborni prag, izborna formula odnosno način kako se vrši izračun dodjele mandata na osnovu osvojenih glasova i veličina izbornih jedinica.

Grafika 1.

Izborni sistemi u Evropi (izvor: www.quotaproject.org)

Općenito izborni sistemi se mogu razvrstati u tri¹ osnovne porodice – većinski, miješani i proporcionalni – pri čemu svaka od njih podrazumijeva mnoštvo podvrsta.

Preko 50% zemalja Evrope koristi proporcionalni sistem dodjele glasova budući da se on smatra sistemom koji u najvećoj mjeri doprinosi punom ostvarenju biračkog prava. U kontekstu ravnopravnosti spolova podaci ukazuju na zaključak da je u proporcionalnim sistemima zastupljenost žena kao manje zastupljenog spola u pravilu veća nego u druge dvije porodice (vidi tabelu ispod).

	2000.	2010.
proporcionalni	19.1 %	24.4 %
većinski	12.7 %	20.2 %
mješoviti	11.5 %	18.7 %

Tabela 2.

Prikaz zastupljenosti žena u različitim izbornim sistima (izvor: Norris/Krook 2011)

¹ Većinski izborni sistemi utemeljeni su na manjim izbornim jedinicama i na pretpostavci da postoji jedinstveni pobjednik u smislu "prvog preko crte", "relativne većine" ili "apsolutnog pobjednika". U proporcionalnom sistemu broj mjesta koje osvoji stranka ili grupa kandidata proporcionalan je broju osvojenih glasova.

Međutim, iako je trenutna zastupljenost žena u Parlamentarnoj skupštini BiH blizu prosjeka drugih zemalja koje koriste sličan izborni model nedostaju podaci o elementima izbornog sistema koji utiču na trenutni novi zastupljenosti žena.

1.2. Izborni sistem BiH i kvote za manje zastupljeni spol

Izborne kvote su, širom svijeta, među najčešće upotrebljavanim strateškim politikama za postizanje većeg broja žena u politici. Kvota u pravilu utvrđuju minimalan procenat kandidata/kinja manje zastupljenog spola na listama kandidata.

Više od 84 zemlje posjeduje neki oblik kvote za poboljšanje izbora ženskih kandidata (Tripp/Kang 2008). U mnogim drugim zemljama u toku su diskusije o tome da li primijeniti kvote. U protekloj deceniji upotrebljavaju se pravne kvote osmišljene za ubrzanje procesa kandidiranja i izbora žena na zakonodavne funkcije. Postoje dokazi da je upotreba kvota povećala broj žena u parlamentima koji ukazuju da se nakon uvođenja kvota u zemljama područja OSCE-a ukupni broj žena povećao za 5,8% u odnosu na podatke od prije uvođenja kvote.

Danas u svijetu postoje **tri osnovne vrste kvota**. Prvo, **dobrovoljne kvote** za izborne liste koje usvajaju i same sebi nameću političke stranke; drugo, **zakonske kvote za izborne liste za manje zastupljeni spol** i, konačno, **rezervirana mjesta**, odnosno minimalan broj parlamentarnih pozicija koje se dodjeljuju manje zastupljenom spolu neovisno od izbornih rezultata. Od zemalja u kojima se trenutno primjenjuju kvote, u 61 posto radi se o dobrovoljnim stranačkim kvotama (često u kombinaciji sa drugim vrstama kvota), u 28 postoje zakonom propisane kvote za izborne liste, a u 12 rezervirana mjesta (Tripp/Kang 2008).

Kvote u pravilu utvrđuju procenat minimalne zastupljenosti manje zastupljenog spola, ali efikasnijim se smatraju one koje su zakonom utvrđene, koje definiraju raspored osoba oba spola na listama kandidata, te one koje utvrđuju sankciju.

Izbornim je zakonom iz 1998. godine uvedena kvota za kandidate u Bosni i Hercegovini. Nakon nekoliko intervencija na Izborni zakon Bosne i Hercegovine **izborna kvota je propisana članom 4.19:**

„Svaka kandidatska lista uključuje kandidate muškog i ženskog spola, koji su ravnopravno zastupljeni. Ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen s najmanje 40% od ukupnog broja kandidata na listi. Kandidati spola koji je manje zastupljen raspoređuju se na kandidatskoj listi na sljedeći način: najmanje jedan (1) kandidat manje zastupljenog spola među prva dva (2) kandidata, dva kandidata (2) manje zastupljenog spola među prvih pet (5) kandidata i tri (3) kandidata manje zastupljenog spola među prvih osam (8) kandidata itd.“

Izbornim zakonom utvrđena je **kvota od 40% za liste kandidata/kinja**. Ova odredba Izbornog zakona se može smatrati posebnom mjerom u skladu sa članom 8. Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH. Analizom člana 4.19 može se utvrditi da kvota utvrđuje procenat i redoslijed kandidata/kinja manje zastupljenog spola na listi. Ukoliko neka stranka ne dostavi listu kandidata koja nije sastavljena u skladu sa članom 4.19 Centralna izborna komisija neće listu potvrditi. Na taj način je

utvrđena i sankcija za nepoštivanje, stoga se ova kvota može smatrati dobrim primjerom kako se osigurava zastupljenost oba spola na listi kandidata uključujući i ona koja mogu osigurati odabir. **Učešće žena na stranačkim listama za Zastupnički dom Parlamentarne skupštine BiH na Općim izborima 2014. je variralo između 40% i 43%** (Miftari 2015). Nažalost, u pravilu osobe manje zastupljenog spola (žene) su se nalazile na drugom, petom, osmom itd. mjestu. Treba istaknuti da je ukupan udio **nositeljica ovjerenih kandidatskih listi** za Zastupnički dom Parlamentarne skupštine BiH iznosio tek 10,57%.

2. ELEMENTI IZBORNOG SISTEMA KOJI UTIČU NA ZASTUPLJENOST ŽENA

Iako se čini da je izborni sistem Bosne i Hercegovine optimalan kada je pitanje postizanje ravnopravne zastupljenosti žena i muškaraca rezultati izbora još uvijek nisu blizu propisanog cilja minimalne zastupljenosti od 40%. Očito je da **postoje elementi izbornog sistema koji utiču na umanjeње uticaja kvote od 40%**. Nekoliko autora/ica je već istraživalo ove elemente (Kadribašić 2014; Miftari 2015; Veličković 2014) a ova analiza će koristiti metodologije koje su oni razvili kako bi se identificirale preostale prepreke odnosno kako bi se kreirale pretpostavke za **izradu prijedloga novih rješenja**.

Uticaj sljedećih varijabli će biti analiziran u nastavku:

- vrsta liste,
- kompenzacijski mandati,
- veličina izbornih jedinica,
- broj političkih subjekata.

2.1. Otvorene ili zatvorene liste kandidata

Proporcionalni izborni sistemi također mogu imati “**zatvorene**” ili “**otvorene**” **liste**. U sistemima sa zatvorenim listama političke stranke rangiraju kandidate, a mjesta se dodjeljuju prema toj rang-listi u zavisnosti od broja glasova koje u određenoj izornoj jedinici osvoji neka stranka. Sistemi sa zatvorenim listama podložni su kritikama, jer političke stranke odlučuju o rangiranju unutar liste i na taj način ograničavaju izbor glasača/ica.

U Bosni i Hercegovini za izbor parlamentaraca/ki **na državnom i entitetskom nivou liste su poluotvorene**, uz postojanje više izbornih jedinica. **Oko 70% parlamentarnih mandata dodjeljuje putem poluotvorenih lista za koje građani/ke glasaju, a preostalih 30% mjesta dodjeljuje se kompenzacijskim mandatima** (o kompenzacionim mandatima će biti više riječi ispod).

U sistemima sa otvorenim listama glasači mogu da povjere svoj glas a) čitavoj listi kandidata (i u tom slučaju glasovi se raspoređuju prema redoslijedu kandidata na listama), b) samo jednoj osobi sa liste bez obzira na mjesto na listi ili c) više kandidata sa iste liste. Korištenje prava preferencijalnog glasanja, glasanje za jednog kandidata podrazumijeva i izbor između muškarca i žene. Birači stoga imaju veću moć nad ishodima izbornog procesa, što može ići u prilog ženama ako je glasačko tijelo sklonije ženskim kandidatima ili na štetu izgleda žena ako se glasači ne odluče podržati kandidatkinje. Brojna istraživanja pokazuju da u sistemima sa otvorenim listama i u društvima u kojima postoje stereotipi o ulogama žena i muškaraca u javnom i političkom životu glasači uglavnom glasaju za osobe muškog spola.

Međutim, prikupljeni podaci za potrebe ovog istraživanja (podaci sa www.thequotaproject.org) ukazuju na to da su **prosječne vrijednosti učešća žena u parlamentima**, u slučaju evropskih preferencijalnih izbornih sistema, veoma slične

kako za sisteme sa zatvorenim listama (u prosjeku 29,6%) tako i za one sa otvorenim listama (u prosjeku 30,7%).

Kada analiziramo uticaj otvorenih lista na zadnja tri izborna ciklusa za Zastupnički dom Parlamentarne skupštine BiH (koristeći podatke sa web stranice Centralne izborne komisije BiH) iz ugla «izgubljenih mjesta» za žene primjetit ćemo da se procenat izgubljenih mjesta² smanjivao kako je rastao broj direktno izabranih žena. Tako su **birači na Općim izborima 2014. godine svojim preferencijama uticali na 16,6% izabranih zastupnika** (5 od 30). Birači su uglavnom svoju preferenciju davali osobama muškog spola i uticali su na 3 mjesta koje bi da preferencija nije bilo pripale osobama ženskog spola. Ipak mora se naglasiti da je kandidatkinja Aleksandra Pandurević u svojoj izornoj jedinici osvojila veći broj preferencijalnih glasova od nositelja liste te je izabrana direktno u Zastupnički dom. Zbog toga je broj izgubljenih glasova u ukupnom zbiru iznosi 2 (od 30) odnosno 6,66%. Očit je trend smanjenja rodno uslovljenog preferencijalnog glasanja kada je u pitanju Zastupnički dom Parlamentarne skupštine BiH.

Izborna godina	2006.	2010.	2014.
Rezultati izbora	9,6%	19%	23,8%
Procenata «izgubljenih mjesta»	20%	10%	6,6%
Valorizirani rezultati	29,6%	29%	30,4%

Tabela 3.

Broj mandata manje zastupljenog spola na koji su birači uticali svojim preferencijalnim glasovima u slučaju izbora za Zastupnički dom PSBIH
(sopstvena izračun)

Međutim, i kada izračunamo valorizirane rezultate odnosno kada dodamo procenat izgubljenih glasova procentu direktno izabranih žena primjetit ćemo **da bi se ukupan procenat žena kretao oko 30%** što je ipak veće od prosjeka za slične sisteme u drugim zemljama u Evropi. Međutim, istovremeno bi to i dalje bilo ispod 40% što je definirano kao prag za minimalnu zastupljenost. Iz tog razloga jasno je da **otvorene liste utiču na smanjenje broja izabranih žena ali ne u onoj mjeri koja u potpunosti umanjuje željeni rezultat od 40%.**

2.2. Kompenzacijskih mandati

Kompenzacijski mandati³ su mandati koji se dodjeljuju listama političkih stranaka ili koalicija prema broju osvojenih glasova u onim izbornim jedinicama u kojima su te stranke prošle izborni prag od 3%, ali nisu imali dovoljno glasova da bi osvojili redovni mandat. U izbornim sistemima sa više izbornih jedinica ovim mandatima se kompenziraju glasovi koje su stranke osvojile u pojedinim izbornim jedinicama kako bi se osiguralo da se glasovi birača reflektiraju u zakonodavnim tijelima.

² Za potrebe ove studije pojam „izgubljenih mjesta“ se odnosi na broj mjesta za manje zastupljeni spol na koje je biračko tijelo uticalo svojim preferencijalnim glasanjem.

³ Član 1.1.a Izbornog zakona BiH definira kompenzacione mandate kao: „Kompenzacijski mandati“ podrazumijevaju mandate koji se raspodjeljuju na liste političkih stranaka ili koalicija prema broju dobivenih vatecih glasova i slute d kompenziraju nedovoljnu proporcionalnost na nivou entiteta, a koja nastaje sabiranjem rezultata za pojedine višeclane izborne jedinice u entitetu.“

Za Zastupnički dom PSBIH ukupno se kompenzira 12 mandata (od ukupno 42) od čega se 7 mandata kompenzira za stranke iz izbornih jedinica iz FBiH, a 5 za stranke iz izbornih jedinica iz RS. Od ukupnog broja mandata za Zastupnički dom Parlamenta Federacije BiH i Narodne skupštine RS, između dvadeset tri procenta (23%) i dvadeset sedam procenata (27%) su kompenzacijski mandati. **Za niže nivoe (kantone, gradove, općine/opštine) ne postoje kompenzacioni mandati** budući da se na izborima za te nivoe vlasti članovi zakonodavnih tijela biraju iz samo jedne izborne jedinice.

Za razliku od redovnih mandata koji se dodjeljuju putem otvorenih lista, **političke partije predlažu posebne liste za kompenzacione mandate** na nivou entiteta (a ne za svaku izbornu jedinicu posebno) i to kompenzacione liste sa područja RS i područja FBiH za Parlamentarnu skupštinu BiH, te kompenzacione liste za Parlament FBiH i Narodnu skupštinu RS. Partije mogu da predlože samo one kandidate/kinje koje su predlagale za redovne liste kandidata. Ove liste se kreiraju u skladu sa pravilom iz člana 4.19.

Raspored mandata se vrši prema broju glasova koji se kompenziraju i prema redoslijedu na listama. Tako se može smatrati da su **u ovom dijelu izbornog sistema BiH primjenjene „zatvorene“ liste** budući da broj stvarno osvojenih glasova od strane pojedinih kandidata nema nikakvog uticaja. Ovakvo rješenje izaziva kontroverze budući da može dovesti do izbora onih kandidata/kinja koji u svojoj izornoj jedinici nisu osvojili značajan broj glasova.

Može se primjetiti da **rezultati za kompenzacione mandate uglavnom idu u korist osoba ženskog spola jer u pravilu osvajaju veći procenat tih mandata 33,33%** (4 od 12) u odnosu na redovne mandate. Ovi mandati doprinose povećanju ukupnog procenta zastupnica. Prvi put nakon Općih izbora 2014. godine broj direktno izabranih zastupnica je veći od broja zastupnica koje su dobile kompenzacione mandate (6 naprema 4) ali ipak ta četiri mandata utiču na povećanje ukupnog procenta za 10%.

	Žene	Muškarci
Broj kompenzacionih mandata	4	8
Broj redovnih mandata	6	24
Ukupan broj mandata	10	32

Tabela 4.

Pregled broja redovnih i kompenzacionih mandata za Zastupnički dom PS BiH koje su osvojile žene i muškarci na Općim izborima 2014. godine

Budući da se **kompenzacione liste kreiraju na osnovu pravila iz člana 4.19** u prva dva mjesta bar jedna osoba ženskog spola. Većina partija koja osvaja kompenzacione mandate je već osvajala bar jedan redovni mandat tako su šanse da će biti izabran veći broj osoba ženskog spola značajno uvećane. Tako su na Općim izborima 2014. godine Demokratska fronta (DF) i Hrvatska demokratska zajednica 1990 (HDZ 1990) su imale žene nositeljice kompenzacionih listi koje su i dobile kompenzacioni mandat. U strankama Stranka Demokratske Akcije (SDA) i Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) nositelj kompenzacione liste bila je osoba muškog spola koja je već osvojila redovni mandat tako da je osoba ženskog spola koja je bila pozicionirana na drugom mjestu osvojila kompenzacioni mandat.

2.3 .Veličina izborne jedinice

Veličina izborne jedinice odnosno broj mandata koji se biraju direktno iz jedne izborne jedinice ima velikog značaja za uticaj kvote iz člana 4.19 Izbornog zakona BiH. Kao što je već naglašeno za Zastupnički dom Parlamentarne skupštine BiH direktno se bira 30 zastupnika u 8 izbornih jedinica. Broj zastupnika koji se bira po izornoj jedinici se kreće od 3 do 6. Kako u pravilu bar dvije političke partije učestvuju u raspodjeli mandata u izbornim jedinicama sa 3 dostupna mandata odnosno čak 5 u raspodjeli mandata u jedinici sa 6 mandata **uticaj kvote iz člana 4.19 je u velikoj mjeri umanjen**. U pravilu nosilac liste je osoba koja bude izabrana i eventualno druga osoba na listi. Analizirajući rezultate Općih izbora 2014. godine 74% mandata su osvojile osobe koje su završile kao prvo plasirane, a 26% drugo plasirane.

Pravila koja su utvrđena kvotom iz člana 4.19, a koja se tiču rasporeda kandidata manje zastupljenog spola poslije druge osobe na listi nemaju nikakvog uticaja na rezultat. Ipak u kontekstu rezultata i pravila o redoslijedu na listama iz člana 4.19 može se zaključiti da na mjestima koja u pravilu mogu dovesti do izbora je već ostvaren partitet osoba muškog i ženskog spola.

Naziv izborne jedinice	Broj mandata	Broj stranaka koje osvojile mandate/ broj žena
FEDERACIJA BIH		
511 - Izborna jedinica 1	3	3 stranke po 1 mjesto/1 Ž
512 - Izborna jedinica 2	3	1 stranka 2 mjesta, 1 stranka 1 mjesto/1 Ž
513 - Izborna jedinica 3	4	1 stranka 2 mjesta, 2 stranke 1 mjesto; 1 Ž
514 - Izborna jedinica 4	6	1 stranka 2 mjesta, 4 stranke 1 mjesto /1 Ž
515 - Izborna jedinica 5	5	1 stranka 2 mjesta, 3 stranke 1 mjesto / 0 Ž
REPUBLIKA SRPSKA		
521 - Izborna jedinica 1	3	1 stranka 2 mjesta, 1 stranka 1 mjesto/0 Ž
522 - Izborna jedinica 2	3	1 stranka 2 mjesta, 1 stranka 1 mjesto/1 Ž
523 - Izborna jedinica 3	3	1 stranka 2 mjesta, 1 stranka 1 mjesto/1 Ž

Tabela 5.

**Broj dostupnih mandata po izbornim jedinicama i
broj stranaka koje su osvojile mandate za Zastupnički dom PSBIH**

3. IZBORNI SISTEM BiH – MOGUĆE INTERVENCIJE

Posmatrajući uporedne izborne sisteme, izborni sistem Bosne i Hercegovine je optimalan za povećanje zastupljenosti žena u zakonodavnim tijelima. Kvota koja je primjenjena u izbornom sistemu također predstavlja dobar primjer osiguravanja prisutnosti manje zastupljenog spola na listama kandidata.

Iz navedenog pregleda može se zaključiti da sudjelovanje različitih elemenata izbornog sistema umanjuje željeni uticaj kvote iz člana 4.19 kada je u pitanju procenat izabranih zastupnica. Pored činjenice da je proporcionalni sistem dodjele glasova najoptimalniji način za osiguranje ravnopravne zastupljenosti oba spola primjena otvorenih lista, postojanje de facto zatvorenih lista kroz postojanje kompentacionih mandata te veličina izbornih jedinica umanjuju puni uticaj kvote.

Stoga je neophodno razmotriti druge modele za osiguravanje ravnopravne zastupljenosti oba spola odnosno razmotriti načine kako bi se uticalo na umanjenje uticaja identificiranih elemenata.

Sljedeći prijedlozi i njihov uticaj na rezultate izbora će se razmatrati u nastavku:

- zatvaranje izbornih lista,
- povećanje kvote na izbornim listama na 50%,
- smanjenje broja izbornih jedinica,
- sistem „*lucky loser*“.

3.1. Zatvaranje izbornih lista

Ova opcija predstavlja jedan od najjednostavnih načina da se utiče na povećanje procenta izabranih žena. Postoje dokazi da je biračko tijelo više naklonjeno muškarcima i ova intervencija bi uticala na mogućnost birača da utiču na „gubitak“ ženskih mandata. Za nivo Parlamentarne skupštine BiH, bazirano na rezultatima iz 2014. godine, ukupno povećanje u slučaju zatvaranja lista bi iznosilo 6,6% i **ukupni procenat bi iznosi nešto više od 31% izabranih zastupnica** (vidi tabelu broj 3). **Slično na nivou entitetskih i kantonalnih parlamenata broj izabranih zastupnica bi bio veći od 30%** što iako jeste značajno povećanje ipak nije cilj od 40%,

Procijenjeno povećanje bazirano na uzorku i rezultatima lokalnih izbora 2012. godine bi iznosilo oko 14,61% (Kadribašić 2014) i **ukupan broj izabranih odbornica odnosno vijećnika bi iznosio oko 32%**. Mora se međutim naglasiti da se stiče dojam da se mogućnost korištenja preference najviše koristi na lokalnom nivou gdje glasači češće glasaju direktno za osobu a ne za listu. Iako ima dosta primjera preferencijalnog glasanja za osobe ženskog spola, glasači dominantno glasaju za osobe muškog spola. Iako je ovo značajnije povećanje nego na nivou BiH procenti bi i dalje bili ispod cilja od 40%.

Pored toga postavlja se pitanje da li bi ovo rješenje predstavljalo korak nazad u procesu demokratizacije izbornog sistema Bosne i Hercegovine? Zatvaranje izbornih

listi bi povećalo uticaj lidera političkih partija i ograničilo bi volju biračkog tijela da svoj glas povjeri bilo kojoj osobi sa liste.

3.2. Povećanje kvote na izbornim listama na 50%

Povećanje kvote u članu 4.19 na 50% sa naizmjeničnim rangiranjem osoba oba spola kao jedina intervencija nažalost ne bi imala značajniji uticaj na povećanje broja izabranih zastupnica. U analizi rezultata Općih izbora 2014. godine već je zaključeno da se u pravilu u svim izbornim jedinicama biraju najviše dva zastupnika/ce, te rangiranje osoba poslije drugog mjesta neće imati nikakav uticaj na procenat izabranih. Bar kada je u pitanju nivou BiH pravila o redoslijedu iz člana 4.19 *de facto* već dovode do situacije u kojem je na prva dva mjesta već osiguran paritet, a ipak se bilježi gubitak od 3 mandata. Stoga i **u kombinaciji sa zatvorenim listama na nivou BiH povećanje ne bi imalo nikakav uticaj** s tim da bi **na entitetskom nivou uticaj sigurno bio značajniji i doveo bi do procenta izabranih žena od preko 35%. Procjena za nivo kantona** je također slična gdje bi **procenti izabranih žena također bili veći od 35%.**

Uticaj na povećanje broja **na lokalnom nivou u kombinaciji sa zatvorenim listama bi bio značajniji**, jer u nekim izbornim jedinicama političke partije osvajaju više od 10 mjesta. Recimo u Bihaću broj izabranih žena bi iznosio 13 odnosno preko 43% ili u Višegradu preko 42%. Kao što se može primjetiti sa povećanjem kvote na 50% broj izabranih ne bi iznosio identičan procenat u ovisnosti od broja političkih subjekata koji sudjeluju u raspodjeli glasova, ali bi povećanje bilo itekako značajno.

3.3 Sistem „Lucky Looser“

Takozvani sistem „*lucky loser*“ primjenjen je u Zakonu o opštim izborima za Kosovo. Naime, pored kvote za liste kandidata koja prema ovom Zakonu iznosi namjane 30% i sistemom zatvarača (po jedan kandidat svakog spola uključen u svakoj grupi od tri kandidata) ovaj Zakon također uvodi i pravilo u slučaju da kandidatima manje zastupljenog spola nisu dodjeljena mjesta od 30% od ukupnog broja mjesta koja pripadaju tom subjektu. Prema tom pravilu **posljednji izabrani kandidat većinskog spola će biti zamijenjen sljedećim kandidatom suprotnog spola sa liste kandidata tog političkog subjekta.** Takva izmjena će se nastaviti sve dok god broj mjesta dodjeljenih manje zastupljenom spolu ne bude najmanje 30% na nivou zakonodavnog tijela.

Primjena ovog sistema nije bez kontraverzi budući da **u pitanje dovodi volju biračkog tijela, jer u pravilu dovodi do dodjele mandatu osobi koja je *de facto* osvojila manje glasova.** Kada bismo primjenili ovo pravilo na izborne rezultate Općih izbora 2014. godine morali bi posmatrati svaku političku partiju pojedinačno kako bi utvrdili 1) da li je zastupljenost jednog spola manja do 30% i ako jeste morali bismo pod 2) utvrditi koja je sljedeća osoba manje zastupljenog spola kojoj bi se trebao dodijeliti mandat kako bi saznali do koje mjere se utiče na volju birača.

Stranka	Redovni mandati		Procenat		Mandat po sistemu <i>lucky loser</i>	
	žena	muškaraca	žena	muškaraca	žena	muškarac
SDA	0	7	0%	100%	+3	-3
DF	2	2	50%	50%	0	0
SBB	0	3	0%	100%	+1	-1
HDZBIH (koalicija)	2	2	50%	50%	0	0
SDP BIH	0	2	0%	100%	+1	-1
A-SDA	0	1	0%	100%	0	0
SNSD	1	4	25%	75%	+1	-1
SDS	1	3	33,33%	66,66%	0	0
UKUPNO	6	24			6	-6

Tabela 6.

Izračun dodatnih mandata po sistemu „lucky loser“

Primjenom pravila „lucky loser“ na rezultate Općih izbora 2014. godine ukupan broj dodanih mandata bi iznosio 6 tj. ukupno 12 mandata ili tačno 40%. Najviše mandata bi se izmjenilo u stranci SDA kojoj bi se 3 mandata dodijelilo najbolje rangiranim ženama. Neke stranke su već ostvarile paritet (DF i HDZ). Kod stranaka koje su ostvojile samo jedan mandat ne bi se vršile ispravke, jer je nemoguće postići povećanje u korist bilo kojeg spola, a da se ne naruši bar 30% zastupljenosti drugog spola.

Tako kada se npr. sagleda broj glasova koje su osvojili kandidati SDA koji su direktno izabrani i kada se kandidati rangiraju po broju glasova, posljednja tri zastupnika po broju glasova bi bilo zamijenjeni sa tri kandidatkinje iste stranke koje su osvojile najviše glasova. Analizom potvrđenih rezultata koji su dostupni na stranici Centralne izborne komisije dolazi se do zaključka da su Kapetanović Nermina, Borovac Semiha i Hajdarević Alma najbolje rangirane kandidatkinje SDA. U kontekstu broja izgubljenih glasova razlika nije velika i iznosi 45 glasova što se ne može smatrati značajnim gubitkom.

Najveća razlika u glasovima bi bila u slučaju SNSD, jer Rajilić Snježana ima 4334 manje glasova od posljednje plasiranog muškarca Milovanović Miroslava.

Ono na šta bi ovaj sistem uticao sa trenutnim rasporedom izbornih jedinica to je geografska predstavljenost u Zastupničkom domu. U svakom od navedenih slučajeva iako se izmjena mandata vrši unutar jedne političke partije ipak bi došlo do izmjena u zastupljenosti izbornih jedinica jer bi u tom slučaju izborne jedinice mogle biti nepredstavljene odnosno manje predstavljene zbog primjene sistema „lucky loser“.

Izmjene bi se mogle vršiti i unutar jedne izborne jedinice ali bi razlike u izgubljenim glasovima mogle biti još i značajnije. Recimo ukoliko bi se redovni mandat za Senada Šepića mijenjao sa sljedećom osobom drugog spola na listi to bi bila Aldžić Maida koja je imala preko 11000 glasova manje ili Milovanović Miroslav sa Vulić Sanjom sa preko 12000 glasova manje.

SDA	Broj glasova		
Džaferović Šefik	30007		
Šemsudin Mehmedović	24624		
Demirović Sefer	23413		
Fazlić Amir	22184		
Sarajlić Asim	18618	Kapetanović Nermina	12646
Šepić Senad	15517	Borovac Semiha	14490
Sokolović Salko	8540	Hajdarević Alma	15194

Tabela 7.

Izračun dodatnih mandata po sistemu „lucky loser“ za Stranku demokratske akcije (SDA) sa brojevima osvojenih glasova

SBB	Broj glasova		
Škaljić Fehim	14958		
Isaković Mirsad	11461		
Đonlagić Mirsad	9679	Edita Đapo	6288

Tabela 8.

Izračun dodatnih mandata po sistemu „lucky loser“ za Stranku za bolju budućnost (SBB) sa brojevima osvojenih glasova

SDP BiH	Broj glasova		
Bećirović Denis	19230		
Mešić Mirsad	5904	Mladina Nada	4052

Tabela 9.

Izračun dodatnih mandata po sistemu „lucky loser“ za stranku Socijaldemokratska Partija BiH (SDP BiH) sa brojevima osvojenih glasova

SNSD	Broj glasova		
Špirić Nikola	43850		
Prodanović Lazar	23001		
Staša Koštarac	22836		
Milovanović Miroslav	20187	Rajilić Snježana	15853

Tabela 10.

Izračun dodatnih mandata po sistemu „lucky loser“ za stranku SNSD sa brojevima osvojenih glasova

3.4. Prilagođeni „Lucky Looser“

Primjetno je da svi analizirani modeli u sebi sadrže određena ograničenja te je iz tog razloga vrijedno je ispitati i druge modele koji ne postoje u komparativnom pregledu a koji bi bili primjenjivi na izborni sistem BiH.

U pregledu izbornog sistema BiH već je zaključeno da su liste bar kada je u pitanju nivo BiH i nivo entiteta otvorene u procentu od 70%, dok se ostalih 30% odnosi na kompenzacijske mandate. Kako bi se umanjio uticaj na volju birača djelovanje, ali i na geografsku zastupljenost izmjene pravila o dodjeli kompenzacijskih mandata se čine kao optimalna opcija.

Kao što je već naglašeno **liste za kompenzacijske mandate se podnose na nivou entiteta i one ne ovise o volji birača.** Npr. Milica Marković je dobila kompenzacijski mandat iako je na redovnoj listi osvojila 7053 glasova (što je bilo dovoljno da bude 5 na listi SNSD-a u toj izornoj jedinici) ili 8800 glasova manje nego Snježana Rajilić koja je kandidatkinja SNSD-a koja je osvojila najviše glasova, ali nije osvojila direktan mandat. Slično je i Saša Magazinović putem kompenzacijske liste dobio zastupničko mjesto, osvojio, iako je u svojoj izornoj jedinici osvojio skoro tri puta manje glasova (2489) nego Zlatko Lagumdžija, koji je bio nositelj liste. Da se zaključiti da su kompenzacijske liste u potpunosti neovisne od volje birača. Također, kako se kompenzacijske liste utvrđuju na nivou entiteta njihova namjena nije osiguravanje geografske zastupljenosti.

Iz tog razloga primjena pravila lucky looser na dodjelu kompenzacijskih mandata ne bi uticala na volju birača a omogućila bi uticaj na postizanje cilja od 40%.

Na ovaj način bi izračunato povećanje iznosilo 8 mjesta ili 19.04%. U ukupnom zbiru procenat manje zastupljenog spola bi iznosio 40,47% što bilo u skladu sa pragom od 40% iz člana 20. Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH. Slična procjena se odnosi i na nivo entiteta gdje bi procenat također iznosio između 35% i 40%.

Stranka	Redovni mandati		Procenat		Kompen- zacijski mandati (žene)	Ukupan broj (žena) primjenom pravila lucky loser
	Žena	Muškaraca	Žena	Muškaraca	Broj	
SDA	0	7	0%	100%	1	2
DF	2	2	50%	50%	1	0
SBB	0	3	0%	100%	0	1
HDZBIH (koalacija)	2	2	50%	50%	0	0
SDP BIH	0	2	0%	100%	0	1
A-SDA	0	1	0%	100%	0	0
SNSD	1	4	25%	75%	1	0
SDS	1	3	33,33%	66,66%	0	1
HDZ 1990	n/a	n/a	n/a	n/a	1	0
BPS	n/a	n/a	n/a	n/a	0	1
PDP	n/a	n/a	n/a	n/a	0	1
DNS	n/a	n/a	n/a	n/a	0	1
UKUPNO	6	24			4	8

* Jedna od tri kompenzaciona mandata po primjeni trenutnog modela već pripada ženi

**Žena je već prva osoba na listi

Tabela 11.

Izračun dodatnih mandata po sistemu *lucky loser* za kompenzacione mandate sa prvim mjestom za kompenzacionoj listi za osobu manje zastupljenog spola na primjeru rezultata Općih izbora 2014. Godine

U ovisnosti od različitih faktora ova procenat može varirati, **ali procjena je da ne može biti niži od 30% zbog činjenice da je na raspolaganju 30% kompenzacionih mandata, ali može biti niži od 40%**. Ipak, razlika u odnosu na izračunati procenat na bazi rezultata Općih izbora 2014. godine ne bi se trebala kretati u procentu većem od +/- 3%.

4. OCJENA MODELA INTERVENCIJA ZA BOSNU I HERCEGOVINU

Na osnovu provedenih analiza o uticaju svakog od mogućih modela moguće je procijeniti koji bi bio optimalan model za Bosnu i Hercegovinu. Pregled mogućih modela je predstavljen u tabeli za odabir optimalnih opcija za intervencije. Pet modela su razmatrana u odnosu na izračunato povećanje za nivo BiH i lokalni nivo, uticaj na ograničenje volje birača i konačno uticaj na geografsku predstavljenost.

	Zatvaranje izbornih lista	Povećanje kvote u članu 4.19 na 50%	Kombinacija zatvaranja i kvote od 50%	Sistem „lucky loser“	Prilagođeni „lucky loser“
Izračunato povećanje za nivo BiH /agregirano povećanje	6,66% /31,46	0%	Nema uticaja	16,2%	19%
Izračunato povećanje za entitetski nivo / agregirano povećanje	15 – 20%	Izračun nije moguć	15 – 20%	15-20%	15-20%
Izračunato povećanje (lokalni nivo)	14,61% /oko 31%	0%	Zastupljenost preko 40%	Preko 30% ili preko 40%	Nije primjenjivo
Ograničavanje volje birača (nivo BiH)	Srednje	Nema uticaja	Srednje	Srednje	Malo
Ograničavanje volje birača (entitetski nivo)	Srednje	Nema uticaja	Srednje	Srednje	Malo
Ograničavanje volje birača (lokalni nivo)	Veliko	Nema uticaja	Veliko	Veliko	Nije primjenjivo
Uticaj na geografsku predstavljenost (nivo BiH)	Nema uticaja	Nema uticaja	Nema uticaja	Vjerovatan	Nema uticaja
OCJENA MODELA NIVO BIH	2	1	1	4	5
OCJENA MODELA ENTITETSKI NIVO	2	1	3	4	5
OCJENA MODELA KANTONALNI NIVO	3	1	4	3	Nije primjenjivo
OCJENA MODELA LOKALNI NIVO	3	1	4	3	Nije primjenjivo

Tabela 12.

Pregled mogućih modela intervencija u izbornom sistemu BIH

Ovaj pregled ukazuje na zaključak da što je veće izračunato povećanje to je veći uticaj na ograničenje volje birača odnosno na geografsku predstavljenost. Zatvaranje izbornih listi bi imalo efekat povećanja procenta zastupljenosti manje zastupljenog spola na preko 30% međutim taj procenat bi i dalje bio ispod minimalnog praga zastupljenosti od 40%.

Povećanje kvote na 50% također ne bi imalo nikakvog uticaj na procenat izabranih budućih da bi birači i dalje svojim preferencama uticali na raspored na listama. Međutim povećanje kvote na 50% sa naizmjeničnim redoslijedom na listi bi sigurno dovelo do povećanja vidljivosti kandidata/kinja oba spola i moglo bi imati uticaja na promjenu svijesti birača te bi trebalo da bude jedno od ciljeva zagovaranja.

Kombinacija povećanja kvote u kombinaciji sa zatvaranjem je također moguća opcija. Za nivo BiH ta intervencija i u ovoj kombinaciji ne bi imala nikakvog uticaja. Međutim, na kantonalnom i lokalnom nivou ova kombinacija bi povećala zastupljenost manje zastupljenog spola na preko 40%. Mora se međutim naglasiti da bi upravo zatvaranje listi na lokalnom nivou imalo veliki uticaj na ograničavanje volje birača jer upravo na lokalnom nivou birači u većoj mjeri daju individualne preferencijalne glasove.

Primjena sistema „*lucky looser*“ bi zasigurno doprinijela povećanju broja zastupnika/ca. Procjena uticaja modela koji je trenutno primjenjen na Kosovu na rezultate Općih izbora 2014. pokazuje da bi i sa kvotom od 30% procenat već iznosi 40%, dok bi na lokalnom nivou ovaj model doprinjeo ukupnom procentu od preko 30%. Naravno, primjenom ovog modela i kvotom od 40% povećanje bi na oba nivoa iznosilo preko 40% s tim da bi u slučaju stranaka koje osvoje 3 zastupnička mjesta bilo matematički nemoguće osigurati zastupljenost oba spola od najmanje 40%.

Ono što se mora uzeti u obzir jeste činjenica da ovaj model može da u velikoj mjeri utiče na volju biračkog tijela, a posebno na lokalnom nivou u ovisnosti od modela koji se primjeni. U slučaju da se primjena modela vrši prema izbornoj jedinici iz koje se osoba većinskog spola mjenja osobom manje zastupljenog spola onda razlike mogu biti značajne čak preko 70% osvojenih glasova. Ukoliko se zanemari potreba mijenjanja osoba iz iste izborne jedinice i uzme se sljedeća osoba manje zastupljenog spola tog političkog subjekta onda je uticaj na volju birača manji. Međutim, u tom slučaju se javlja mogućnost značajnog uticaja na geografsku predstavljenoost, jer su velike šanse da osoba manje zastupljenog spola neće biti iz iste izborne jedinice.

5. PRIJEDLOG IZMIJENA I DOPUNA IZBORNOG ZAKONA BiH

Na osnovu cjelokupne analize mogućih intervencija jasno je da ne postoji univerzalno rješenje za sve modele vlasti.

Međutim, uzimajući u obzir trenutni nivo razvoja svijesti o značaju učešća žena i muškaraca na mjestima odlučivanja i uticaj trenutnih rješenja u Izbornom zakonu BiH predlažu se dvije intervencije:

1. **Paritet žena i muškaraca na svim listama kandidata/kinja**
2. **Primjena sistema prilagođenog sistema „lucky loser“**

Iako kvota od 50% koja osigurava puni paritet žena i muškaraca ne garantuje uspjeh ovo rješenje bi vremenom trebalo da poveća šanse za veće procenete izabranih kandidatkinja. Ovo pravilo je neophodno primjeniti na sve kandidatske liste na svim nivoima vlasti i neophodna je intervencija u članu 4.19.

Kao rješenje za nivo BiH i entitetske nivoe koje osigurava postizanje cilja od 40% predlaže se prilagođeni sistem „lucky loser“. Primjena ovog pravila zahtjeva intervencije u izbornom zakonu u članovima koji reguliraju primjenu izbornih rezultata za Parlamentarnu skupštinu BiH, Parlament FBiH i Narodnu skupštinu RS.

Stoga se predlažu sljedeće izmjene i dopune Izbornog zakona BiH:

Na osnovu člana IV.4.a) Ustava Bosne i Hercegovine, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine na __. sjednici Zastupničkog doma, održanoj _____ 201__ godine i na __ sjednici Doma naroda, održanoj _____ 201x. godine, usvojila je

ZAKON⁴

O IZMJENAMA I DOPUNAMA IZBORNOG ZAKONA BOSNE I HERCEGOVINE

Član 1.

U Izbornom zakonu Bosne i Hercegovine (‘‘Službeni list Bosne i Hercegovine’’, br.: 23/01, 7/02, 9/02, 20/02, 25/02, 4/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08 i 32/10) član 4.19. stav (4) mijenja se i glasi:

„Svaka kandidatska lista ima jednak broj kandidata muškog i ženskog spola koji se na listi raspoređuju naizmjenično.“

Član 2.

Iza člana 9.7a (Poglavlje 9 Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, Potpoglavlje A. Predstavnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine) dodaje se član 9.7b koji glasi:

„Član 9.7 b

(1) Ukoliko nakon raspodjele mjesta u skladu sa članom 9.7 nije izabrano najmanje

⁴ Ove amandmane treba shvatiti kao predložene, ali nikako kao finalne i adekvatno nomotehnički uređene pravne norme.

40% članova oba spola, kompenzacijski mandati se dodjeljuju kandidatima manje zastupljenog spola sa kompenzacijske liste političke stranke ili koalicije koja je osvojila najveći broj glasova.

- (2) Ovo pravilo se primjenjuje na kompenzacijske liste svih političkih stranka i koalicija koje su osvojile kompenzacijski mandat sve dok u Predstavnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine nije izabrano najmanje 40% pripadnika oba spola odnosno dok se ne iscrpe svi dostupni kompenzacijski mandati.
- (3) Ako kompenzacijski mandat izabranog kandidata političke stranke ili koalicije prestane, mandat se dodjeljuje kandidatu istog spola.“

Član 3.

U članu 10.6. (Poglavlje 10 Parlament Federacije Bosne i Hercegovine, Potpoglavlje A. Predstavnički dom Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine) dodaje se novi stav (4) koji glasi:

„Ukoliko nakon raspodjele mjesta u skladu sa stavom (1) ovog člana nije izabrano najmanje 40% poslanika oba spola, mandati koje lista dobije raspodjeljuju se među kandidatima sa liste na način utvrđen članom 9.7b ovog Zakona. Ako kompenzacijski mandat izabranog kandidata političke stranke ili koalicije prestane, mandat se dodjeljuje kandidatu istog spola.“

Član 4.

U članu 11.6. (Poglavlje 11. Narodna skupština Republike Srpske) dodaje se novi stav (4) koji glasi:

„Ukoliko nakon raspodjele mjesta u skladu sa stavom (1) ovog člana nije izabrano najmanje 40% narodnih poslanika oba spola, mandati koje lista dobije raspodjeljuju se među kandidatima sa liste na način utvrđen članom 9.7b ovog Zakona. Ako kompenzacijski mandat izabranog kandidata političke stranke ili koalicije prestane, mandat se dodjeljuje kandidatu istog spola.“

Član 5.

Ovaj Zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u „Službenom glasniku BiH“.

PREDSJEDAVAJUĆI
ZASTUPNIČKOG DOMA PSBIH

PREDSJEDAVAJUĆI
DOMA NARODA PSBiH

IZVORI

- B. Borić (2013): *World Café Gender Kvota u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, dostupno na: library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/09706.pdf
- Electoral System Design (2005): *An Overview of the New International IDEA Handbook*. Stockholm: International IDEA, dostupno na: www.idea.int/publications/esd/upload/Idea_ESD_full.pdf
- E. Miftari (2015): *Politička participacija žena u Bosni i Hercegovini: Analiza učešća žena na stranačkim listama i konačnih rezultata općih izbora 2014*. Sarajevo: Fondacija CURE i Sarajevski otvoreni centar, dostupno na: http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2015/02/Mapa_Politicka-participacija_Edit_Knjizni-blok_Za-stampu.pdf
- A. Kadribašić (2012): *Election Law and Quota for Women*. Banja Luka: Political Academy for Women, Helsinki Citizens Assembly.
- A. Kadribašić (2014): *Kritička analiza nivoa suštinske zastupljenosti žena postignutog kvotama*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, dostupno na: www.osfbih.org.ba/images/Prog_docs/PDFP/pdfp_13/BHS_S_76_Adnan_Kadribasic.pdf
- M. Veličković (2014): *Stranke, izbori, parlamenti: Žene u politici u Bosni i Hercegovini. Priča u brojkama*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, dostupno na: soc.ba/site/wp-content/uploads/2014/09/MarinaBos_23092014.pdf
- P. Norris/M. Krook (2011): *Plan ravnopravnost spolova na izabranim funkcijama: Akcioni plan u šest koraka*. Varšava: OSCE-ov Ured za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR), dostupno na: <http://www.osce.org/bs/odihr/110155?download=true>
- M. Tripp/A. Kang (2008): *The Global Impact of Quotas: On the Fast Track to Increased Female Legislative Representation*. Lincoln Faculty Publications: Political Science, Paper 41, University of Nebraska.
- Izborni zakon Bosne i Hercegovine ("Službeni list Bosne i Hercegovine", br.: 23/01, 7/02, 9/02, 20/02, 25/02, 4/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08 i 32/10)
- Centralna izborna komisija BIH: Ovjerene kandidatske liste za učešće na Općim izborima koji se održavaju 12. oktobra 2014. godine, dostupno na: http://izbori.ba/Documents/OpciIzbori2014/Kandidatske_liste_2014-bos.pdf
- Zakon o opštim izborima u Republici Kosovo, dostupno na: www.gazetazyrtare.com/e-gov/index.php?option=com_content&task=view&id=157&Itemid=56&lang=sr
- Zakon o ravnopravnosti spolova, prečišćen tekst (Službeni glasnik 32/10), dostupan na http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/ZoRS_32_10_S.pdf

